

A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye főpapsága és a ruszin identitás viszonyrendszere 1848–1849-ben**

Rezümé. A vallás nagy hatással volt a kelet-európai nemzetek fejlődésére. Ez különösen igaz a ruszinokra, akik inkább azonosították magukat vallási hovatartozásuk, mint nemzetiségük szerint. A Magyar Királyságban élő ruszinok többsége a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye joghatósága alá tartozott. Munkánkban a ruszin elit nemzeti identitásáról vallott nézeteit kíséreljük meg bemutatni. Kutatásunkat a ruszin görögkatolikus papság 1848–1849-es helyzetét bemutató esettanulmányok segítségével végeztük el. Vizsgálódásunkat Miroslav Hroch nacionalizmusok fejlődését illetően kidolgozott ún. háromlépcsős koncepciójára alapoztuk.

Abstract. *The relation between the hierarchs of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo and Rusyn identity in 1848–1849.*

Religion has always exerted a deep impact on national development in Eastern Europe. This holds true in case of the Rusyns, who identified themselves rather by religious affiliation than by nationality. In the Hungarian Kingdom, most of them lived under the jurisdiction of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo (Munkács). In our work we tried to define the basic beliefs of the Rusyn elite (Greek Catholic clergy) about national identity. Our research was carried out by means of case studies closely associated with the position of the Rusyn Greek Catholic clergy in 1848–1849. Our examination was based on Miroslav Hroch's concept of the three-stage process of nationalist mobilization.

A 18. század utolsó negyedében Közép-Kelet-Európa népei között kibontakozott az a folyamat, amelyet a történetírás nemzeti ébredésnek, megújulásnak, újjászületésnek nevez, vagyis kezdetét vette e térségben a modern nemzetek kialakulása. Nemcsak a magyaroknál, hanem a velük együtt élő jelentősebb etnikai kisebbségeknél is. A nemzetté válás feltételeit illetően Magyarország népei nem álltak azonos szinten. A hét „fő nemzetiség” közül lélekszámban a ruszin volt a legkisebb, s mind anyagi, mind pedig kulturális tekintetben a legszegényebb népcsoportként tartották őket számon.¹ Társadalmuk csonka, más szóval hiányos struktúrájú volt, túlnyomó többségben parasztokból állt. Nemesség és polgárság

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Programjának abszolvált PhD-hallgatója, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola egykori végzőse. A tanulmányt dr. Erdődy Gábor lektorálta.

** A publikációt két részletben közöljük. Jelen kötetben a tanulmány első felével ismerkedhet meg az olvasó. A dolgozat a Balassi Intézet által meghirdetett *Márton Áron Kutatói Szakkollégiumi Program 2011–2012* című ösztöndíjprogram támogatásával készült.

¹ DOBSZAY TAMÁS – FÓNAGY ZOLTÁN: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 83. p.

hiján görögkatolikus papságuk töltötte be az elit szerepét. Nemzeti kultúrájuk, irodalmuk kifejlésére az egyházi szervezet nyújtott megfelelő keretet és bázist.²

A ruszin nemzeti ébredés folyamatában döntő szerep jutott a felvilágosult Habsburg uralkodók széles körű reformjainak és az önálló munkácsi egyházmegye intézményeinek. E fejlesztések talaján jelent meg az a főpapi értelmiségi csoport, amely a XIX. század első felében aktívan hozzájárult a ruszin identitás különböző összetevőinek megteremtéséhez.³ Tevékenységük kezdetben még csak szűkebb környezetükre korlátozódott. Az 1848–49-es események idején azonban már a nemzeti mozgalom egyes jeleivel is találkozhatunk.

Jelen tanulmány célja a munkácsi püspökség főpapsága és a ruszin identitás viszonyrendszerének vizsgálata. Dolgozatunk első részében az 1848 előtti ruszin identitás történelmi hátterének tisztázására vállalkozunk. E munkát Miroslav Hroch cseh történész periodizációja alapján és a szakirodalomban fellelhető adatok segítségével végezzük el.⁴ Ezt követően bemutatunk három olyan, a görögkatolikus főpapsághoz is köthető esettanulmányt, melyek adalékul szolgálhatnak a ruszin identitás 1848–1849. közötti alakulásának mélyebb megértéséhez.

Miroslav Hroch periodizációja

A nemzetközi szakirodalom a nemzeti mozgalmak tanulmányozásakor általában elfogadja Miroslav Hroch cseh történész periodizációját,⁵ amely három fő szakaszt különböztet meg a nacionalizmusok fejlődésében.⁶ Ezek közül az első, az ún. „tudósok érdeklődésének kora”. Hroch „tudósok” alatt általában az értelmiségnek azt a részét érti, akik szenvedélyes törődéssel karolták fel a nemzeti újjászületés ügyét. Kelet-Közép-Európában ez a rendi társadalom felbomlásának kezdetével esett egybe, azaz a 18. század második felére, a 19. század elejére tehető. Ekkor az értelmiségi elit fő célja az irodalmi nyelv megalkotása és a nemzet múltjának rekonstruálása, esetenként megírása. Ezért lázasan tanulmányozták

² ÁCS ZOLTÁN: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, 1996, Kossuth Könyvkiadó, 149. (Továbbiakban: ÁCS 1996); S. BENEDEK ANDRÁS: *A gens fidelissima: A ruszinok*. Budapest, 2003, Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 16. (Továbbiakban: S. BENEDEK 2003); GERGELY JENŐ: Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt. In: Kocsis András Sándor (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó, 15–18. (Továbbiakban: GERGELY J. 2008); MOLNÁR FERENC: A Munkácsi Görög Katolikus Püspökség az 1848–1849-es események viharában. *Kisebbségkutatás*, 2012. 2. sz. 287–288. (Továbbiakban: MOLNÁR 2012).

³ MAGOCSI, PAUL ROBERT (ed.): *The Shaping of a National Identity – Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge – London, 1979, Harvard University Press, 26, 30. (Továbbiakban: MAGOCSI 1979).

⁴ Vállalkozásunk külön érdekessége, hogy a nemzetközileg elismert cseh történész eddigi munkássága még nem terjedt ki a ruszin nemzeti fejlődésre.

⁵ RING ÉVA: *Allamnemzet és kultúrnemzet választóján. A modern nemzetek születése Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2004, ELTE Eötvös Kiadó, 30. (Továbbiakban: RING 2004).

⁶ E három szakasz a következő: „tudósok érdeklődésének kora” (the period of scholarly interest), „nemzeti propaganda kora” (the period of patriotic agitation) és a „tömegmozgalmak kora” (the rise of a mass national movement).

nyelvüket, s célul tűzték ki a nemzet múltjára vonatkozó források összegyűjtését. Érdeklődésüket a felvilágosodás patriotizmusa motiválta, mely párosult a szülőföld csodálatával, illetve azzal a tudásszomjjal, amit minden új és kevésbé kutatott jelenség iránt éreztek. A nemzeti mozgalom e periódusában a patrióták általában társadalmi befolyás nélkül maradtak. Nem kísérelték meg a hazafias propaganda terjesztését. Részben azért, mert viszonylag elszigetelten éltek, részben, mert nem hitték, hogy ez a nemzeti fejlődés célját szolgálja. A propagandának csak a nemzeti mozgalom következő – Hroch szerint legfontosabb – szakaszában tulajdonítottak meghatározó szerepet, amikor a hazafiak egy csoportja kialakította a „kollektív nemzeti identitást”, s létrehozta az annak népszerűsítésére szolgáló intézményrendszert. A „tudósok korában” a nemzeti identitás még nem állott össze egy kollektív egésszé, ezért az addig néhány különálló identitás formájában létezett. Nem véletlen, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozásból fakadó többes identitás meglehetősen általánosnak számított ebben az időszakban, akárcsak a többnyelvűség.⁷ Ring Éva szavaival élve: „A felvilágosodás kozmopolitizmusának hatása és az identitás alapjául szolgáló szociológiai különbségek, a rendi társadalom tagoltsága magyarázza, hogy ebben az időszakban még nem merült fel morális parancsként a választás kényszere.”⁸

Hroch a közép- és kelet-európai népeket „uralkodó” („ruling nations”) és „kis nemzetek” („small nations”) csoportjára osztotta. Szerinte a „kis nemzetek” három dologban különböznek az „uralkodó nemzetektől”:

- 1) nem rendelkeztek saját nemességgel vagy uralkodó osztállyal;
- 2) nem alapítottak államot;
- 3) nem hoztak létre fejlett irodalmi nyelvet.⁹

E kritériumok alapján a ruszinokat a „kis nemzetek” között kell említünk.

Fontos kiemelni, hogy a cseh történész a „kis” terminust nem kizárólag megnyitási értelemben használja. Csak azt tartja „kis nemzetnek”, amely hosszú ideig alá volt vetve az „uralkodó nemzetnek”, a munkácsi püspökség ruszinjai esetében a magyarnak. Hroch a politikai kapcsolatok kontinuitása felől is megközelítette a problémát, s két csoportba különítette el a „kis nemzeteket”. Ilyen értelemben a ruszinokat az ún. „történelem nélküli nemzetek” (nations without history) kategóriájába kell sorolnunk, azaz „a kapitalizmus kora előtt soha nem rendelkeztek a független politikai képződmények tárházával”. A másik kategóriát azon nemzetek csoportja jelenti, amelyek a középkorban politikai entitást alkottak, független feudális társadalmi osztállyal rendelkeztek, de még modern nemzeté válásuk előtt elvesztették politikai önállóságukat.¹⁰

⁷ HROCH, MIROSLAV: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York, 2000, Columbia University Press, 9–10, 22–23. (Továbbiakban: HROCH 2000); RING 2004: 30–36.

⁸ RING 2004: 31–32.

⁹ HROCH 2000: XIII, 8–9.

¹⁰ Uo. 9.

A ruszinság „történelem nélküli nemzetként” való szigorú kategorizálása felveti a kérdést, hogy a független politikai formációk megléte vagy meg nem léte mellett figyelembe kell-e vennünk a középkori gyökerekre visszanyúló görög rítusú egyházszerkezeti képződmények jelentőségét. Véleményünk szerint mindenképpen szükséges, hogy az egyházhoz ezer szállal kötődő ruszin identitás szempontjából áttekintést adjunk a ruszin nemzeti fejlődés történeti háttéréről.

Történelmi háttér

A ruszinok, más nevükön rutének, magyar-oroszok, kisoroszok vagy kárpát-ukránok a XIII. század második felében kezdtek nagyobb számban megjelenni Északkelet-Magyarország hegyvidéki részein.¹¹ Nem egységes népként érkeztek, hanem telepesekként, kenézek és soltészek vezetésével. Mivel ortodox (pravoszláv) vallásúak voltak, nem is tartották őket keresztényeknek, és egyházilag sem voltak megszervezve.¹² Papjaik, a batykók, hasonlóan a ruszin jobbágyokhoz, robotoltak és adót fizettek. Kiszolgáltató volt a helyzete ortodox püspökeiknek is, akik kinevezésébe és tevékenységébe gyakran beavatkoztak a kegyúri jogaikra hivatkozó munkácsi várurak.¹³ A XIV–XV. század fordulóján azonban kialakultak helyi vallási központjaik, melyek közül a következő századokban a munkács-csernekhegyi kolostor vált a ruszin püspökök székhelyévé.¹⁴

A XVII. század közepén a magyarországi ruszinságot egy időre kettéosztotta a vallási unió kérdése. Amíg a Szepesség, Zemplén és Ung vármegye klérusa 1646-ban egyesült a római katolikus egyházzal, addig a Habsburg-ellenes erdélyi fejedelmek – tartva az ellenreformáció veszélyétől – az ortodoxia továbbélését támogatták Beregben és Máramarosban.¹⁵ A küzdelemből az egyesülést támogatók kerültek ki győztesen, így az összes, addig görögkeletinek maradt ruszin csatlakozott az unitus egyházhoz, utolsóként a máramarosiak 1734-ben.¹⁶

A szakirodalomban általánosan elfogadott tény, hogy a Rómával való egyesülés nem segítette a nemzeti fejlődést, hanem hátráltatta azt. Érvként hozzák fel, hogy az unió elszigetelte a kiszámú, műveletlen, politikai szervezettel nem

¹¹ BOTLIK JÓZSEF: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest, 1997a, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 9. (Továbbiakban: BOTLIK 1997a).

¹² DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 11. köt. Budapest, 2006, Szent István Társulat Könyvkiadója, 780–782. (Továbbiakban: MKL).

¹³ BENDÁSZ ISTVÁN: *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből*. Ungvár, 1999, KMKSZ, 75.; GÖNCZI ANDREA: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár–Beregszász, 2007, PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 22. (Továbbiakban: GÖNCZI 2007).

¹⁴ MKL, 9. köt., 2004: 390.; KOBÁLY JÓZSEF: A kárpátaljai ruszinok. In: Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 356. (Továbbiakban: KOBÁLY 2003).

¹⁵ HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973, Aurora, 271–272.; ÁCS 1996: 149.

¹⁶ KOBÁLY 2003: 356.; GÖNCZI 2007: 26.

rendelkező ruszinokat. Ennek legfőbb oka, hogy a klérus számára az unió műveltség- és egzisztenciabeli felemelkedést jelentett. Ezek a kedvezmények a munkácsi klérus feudális társadalomba való betagozódásához vezettek. Így az egyetlen értelmiségi rétegnek számító papság hátat fordított nemzetének, s elindult az asszimiláció útján.¹⁷ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy volt egy tényező, amely változatlan maradt az egyesülés után is. Ez a görög rítus, azaz a keleti szertartásrend továbbélése, amely 1646 után teljes egészében sértetlen maradt.¹⁸ Hroch szavaival ezt a „régieitnikai egység maradáknak” is nevezhetjük,¹⁹ különösen egy olyan korban, amikor a legtöbb személy inkább azonosította magát vallási hovatartozása, mint nemzetisége szerint.²⁰

Az unió évszázada folyamán nem alakult meg a ruszin unitus egyházszervezet. Az új egyházat ugyanis az egri püspök fennhatósága alá rendelték. A görögkatolikus ruszin papság ezzel elégedetlen volt, és megindította a harcot az önálló munkácsi püspökség megalapítására. Küzdelmük főleg ideológiai síkon folyt; régi történelmi jogaira hivatkozva igyekeztek bizonyítani igazukat. A munkácsi püspökség megalapításában azonban nem az intellektuális viták játszották a döntő szerepet. Sokkal inkább az aktuális politikai helyzet. Az 1740-es évek elején a megnövekedett adókkal és a romló gazdasági helyzettel elégedetlen ruszin parasztok, valamint az alsópapság egy része felkelések sorában vett részt. A szociális sérelmek hatására egyre több elégedetlenkedő kezdte elveszíteni hitét az unitus egyházban, sőt egyes helyeken – jelentős szerb és orosz közreműködéssel – az ortodoxiához való visszatérés lehetőségét is fontolgatták. A skizmatikus mozgalmak elterjedésétől és az esetleges cári intrikáktól tartva Bécsben úgy határoztak, hogy az elégedetlen ruszin lakosságot egy önálló püspökség felállításával próbálják meg kielégíteni.²¹ Ennek nyomán Mária Terézia királynő (1740–1780) hatásos segítségével, 1771-ben sikerült megvalósítani a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye kánonszerű felállítását. A korábbi apostoli helynök, Bradács János (1732–1772) püspök lett. Nemsokára bekövetkező halála azonban nem sok időt hagyott számára elkezdett munkája továbbvitelére.

Bradács püspököt Bacsinszky András (1732–1809) követte a főpásztori székből, aki az egyházmegye finansziális, oktatási és ideológiai alapjait rakta le. Az uralkodónő bizalmát élvező Bacsinszky 1775-ben Ungvárra helyezte át a püspökség székhelyét. A görögkatolikusok megkapták a betiltott jezsuita rend egykori ingatlanait. Az egyházmegye hivatala a jezsuita kollégiumban, a papnevelő intézet

¹⁷ MAGOCSI 1979: 16–17; ARATÓ ENDRE: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó, 54. (Továbbiakban: ARATÓ 1983); ÁCS 1996: 149.

¹⁸ PIRIGYI ISTVÁN: *A magyarországi görög katolikusok története*. 2. köt. Nyíregyháza, 1990, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 11–12. (Továbbiakban: PIRIGYI 1990); KOBÁLY 2003: 356.; ROMSICS IGNÁC: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 81.

¹⁹ HROCH 2000: 10.

²⁰ MAGOCSI 1979: 21.; GERGELY J. 2008: 15.

²¹ MAGOCSI 1979: 25–26.

a Drugeth-várban kapott helyet. Az egyházmegye igazgatására héttagú káptalant állított fel (1776). A ruszin kulturális örökség megőrzéséért püspöki levéltárat alapított, s elrendelte, hogy minden régi oklevelet és dokumentumot küldjenek Ungvárra. A püspök igyekezett kiépíteni a ruszin nyelvű iskolarendszert is.²²

Bacsinszky Andrást korának elsőszámú vallási és nemzeti vezetőjeként tartották számon, akit akár Hroch-i értelemben is „tudósnak” nevezhetünk. A munkácsi egyházmegye kiépítése mellett különös figyelmet fordított a kultúra, az oktatás és a nyelvújítás ügyére. Jelentős mértékben „hozzájárult a magyarországi ruszinok vallási és egyben nemzeti arculatának megőrzéséhez”.²³ Tevékenységének köszönhetően a munkácsi püspökség a magyarországi ruszinok vallási és nemzeti identitásának meghatározó pillérévé vált.

A nyelvújítás és a múlt kérdése a „tudósok korában”, 1848-ig

Bacsinszky püspök örökségének továbbfejlesztése a XIX. század első felében tevékenykedő ruszin intelligenciára hárult. Ekkor veszi kezdetét a ruszin „tudósok érdeklődésének kora”. A görögkatolikus főpapság egyes kiemelkedő tagjai érdeklődni kezdtek a ruszin nyelv és múlt iránt. (Igaz, ebben nem nemzeti, hanem egyházi indíték vezérelte őket – *M. F.*) Grammatikát szerkesztettek, történelmi forrásokat publikáltak. Munkáikat a kelet-közép-európai gyakorlathoz hasonlóan nem a „nemzeti nyelven” írták, hanem latinul.²⁴

A XIX. század első felében a munkácsi főpapság ruszin öntudatának nyomai a nyelvészeti munkákban és főleg a történelmi ideológiában jelentkeztek. A nyelvújítók (Arszenyij Kocak, Fogarassy János, Lucskay Mihály) a „durva és romlott” népnyelvvél szemben a liturgikus egyházi szlávot tartották alkalmasnak az irodalmi nyelv céljaira. Állásfoglalásuk a galíciai konzervatív ukrán irányzat felfogásának felelt meg.²⁵ Tudatosabban törekedett a nemzeti öntudat kialakítására a történetírással foglalkozó főpapság (Bazilovic János, Lucskay Mihály). Azt próbálták bebizonyítani, hogy az őslakos ruszinok élén már az ókortól kezdve a munkácsi püspökök álltak. Ennek szellemében születtek meg azok a történelmi munkák, amelyek a munkácsi püspökség kétségbevitelt jogainak megvédésére korlátozódnak. Koncepciójukat több, azóta megcáfolt tétellel (pl. autochtonitás,

²² HODINKA ANTAL: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Budapest, 1909, MTA, 622–625, 759–772.; MAGOCSI 1979: 26–28, 31.; PIRIGYI 1990: 59–60; ПАГИРЯ, ВАСИЛЬ: *Світочи карпатського краю. Історичні портрети греко-католицьких священників Мукачівської Епархії*. Мукачеве, 1996, Елара, 13–14.; BOTLIK JÓZSEF: Út a munkácsi püspökség felállításáig (1690–1771). In: P. PUNYKÓ MÁRIA (szerk.): „Hét kereszt alatt felkelek”. *Kárpátaljai néprajzi és honismereti tanulmányok*. Budapest – Beregszász, 1997b, Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, 80–94.; KOBÁLY 2003: 356.; MKL, 9. köt., 2004: 390–391.

²³ KOBÁLY 2003: 356.

²⁴ VÖ. RING 2004: 32.

²⁵ ARATÓ ENDRE: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 192. (Továbbiakban: ARATÓ 1971).

az egyházmegye ókori eredete, Koriatovics-legenda²⁶) támasztották alá. Ezzel a ruszin „tudósok” lényegében elvégezték azt a munkát, amelyet a szlovák és román kollégáik már jóval előbb megcsináltak. Volt azonban egy nagy különbség: a ruszin tudósok nem vitatkoztak a magyar leigázási teóriával.²⁷ Ez egyrészt kétségtelenül a ruszin nemzeti fejlődés elmaradott állapotáról tanúskodik. Másrészt viszont az, hogy a ruszin történeti ideológiában megjelenő őslakosság-elméletet és szláv tudatot nem állították szembe a hungarus tudattal, a „tudósok korában” abszolút természetesnek számított. Szláv szomszédjaiktól eltérően, a ruszinok nem tették meg a szükséges kezdő lépéseket a nemzeti konszolidáció felé. 1848 előestéjén nem adtak ki újságot vagy tudományos folyóiratot, nem alapítottak múzeumot és kulturális társaságokat. Lényegesebb, hogy még nem döntöttek el, melyik nyelvet fogják használni. Néhányan az egyházi szláv és a helyi dialektusok keverékét (szlaveno-ruszin) tartották alkalmasnak e célra. Végül, a legfontosabb írások latinul jelentek meg. Az egységes kulturális bázis hiánya miatt felkészületlenül érték őket az 1848–49. évi események viharos fordulatai.²⁸

Az identitás alakulása az 1848–1849 közötti időszakban

A „tudósok korának” 19. század első felére eső szakaszában a ruszin fejlődés kulturális jellege dominált. Eközben a magyar liberális nacionalizmus²⁹ a közélet nyelvének magyarrá tételére, illetve a nemzetiségek magyarosítására törekedett. Míg a magyar liberálisok e törekvései a horvát és a szlovák nacionalizmussal a konfliktusok kiéleződéséhez vezetett, addig a ruszin vezetők saját nemzeti identitásuk védelme helyett az új környezethez való alkalmazkodást választották. A ruszin fejlődés beilleszkedő jellegére Hroch koncepciója szerint hiányosságként kell tekintenünk. A cseh történész ugyanis amellet érvel, hogy a sikeres nemzeti mozgalmak és a modern nemzetté válás egyik legfőbb ismérve a „releváns konfliktusok” felvállalása.³⁰

²⁶ „A ruszin identitásdiskurzusban központi szerepet kapott Koriatovics Tódor podóliai herceg [...]. Egy 1360-ra datált, de valójában csak 1418–1426 között hamisított alapítólevél szerint családi temetkezési helyként ő alapította és látta el birtokadományokkal” a munkács-csernekhegyi bazilita monostort. „Magyarországra érkezését a hagyomány azzal a teljesen valószínűtlen elemmel egészítette ki, hogy kíséretét negyvenezer (!) fő alkotta.” Véghseő Tamás: „... mint igaz egyházi ember...”. *A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése*. Nyíregyháza, 2011, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 13.

²⁷ ARATÓ 1983: 105.

²⁸ MAGOCSI 1979: 41.

²⁹ A liberális nacionalizmus nemzetképciója az 1840-es években született meg. Vélekedése szerint a nyelv és az etnikum önmagában nem tekinthető nemzetteremtő tényezőnek. „Nemzetté az etnikum csak akkor emelkedik, ha történelmi múltja van, ha államot alkotott és alkot.” A liberálisok a magyarosítás legfőbb mozgatórugójának a jogkiterjesztő asszimilációt tartották. Úgy vélték, hogy a jogkiterjesztésért cserébe a nem magyarok feladják nemzeti törekvéseiket, majd fokozatosan és önkéntesen asszimilálódnak. PAJKOSSY GÁBOR: *A reformkor (1830–1848)*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 207.

³⁰ Vö. HROCH 2000: XV.

Az 1848–1849-es események azonban ösztönzőleg hatottak a ruszin nemzeti fejlődésre is. Több kulturális és politikai igény, követelés fogalmazódott meg. Feltételezzük, hogy ezzel párhuzamosan a ruszin identitás egyes elemei is felbukkantak, esetenként változtak. A továbbiakban három, a munkácsi görögkatolikus főpapsághoz köthető esettanulmányt mutatunk be, melyek révén mélyebb betekintést nyerhetünk a ruszin identitás 1848–1849. közötti alakulásának folyamatába. Vállalkozásunkat egy általános történelmi áttekintés után végezzük el.

Az 1848-as forradalom kitörésekor a magyarországi ruszinság két görögkatolikus egyházmegye kötelékében élt. (1816-ban a munkácsi püspökség kettéosztásakor létrehozták az eperjesi püspökséget.) Az eperjesi püspöki székben az a Gaganecz József³¹ ült, aki nem értett ugyan egyet az 1848. évi áprilisi törvényekkel, de egyházmegyéje érdekében képes volt alkalmazkodni az új viszonyokhoz. Amikor Eperjes osztrák megszállás alá került, élénk kapcsolatokat ápolt a Dobránszky Adolf³² vezette Habsburg-barát ruszinok szűk körével. 1849. január 29-én Dobránszky, Duchnovics Sándor kanonok³³ és Gaganecz püspök az akkor osztrák kézen lévő Eperjesen határozatot fogadtak el a magyarországi ruszin területek Galíciához csatolásáról. I. Ferenc József császár (1848–1916) igyekezett hajlandóságot mutatni a ruszin igények felé, ezért Dobránszkyt 1849. április 19-én kinevezte polgári biztosnak a magyar szabadságharcot levernő cári csapatok mellé. Gaganecz pedig, amikor Eperjes újra a magyar kormány ellenőrzése alá került, ismét alkalmazkodott a fennálló viszonyokhoz.³⁴

Eperjessel ellentétben Ungvár a szabadságharc végéig magyar kézén maradt. A munkácsi egyházmegye káptalana elfogadta a változásokat, Popovics Bazil püspök³⁵ pedig felkérte papjait a forradalom, majd a szabadságharc támogatására.

³¹ Gaganecz József (1793–1875): 1843-ban szentelték eperjesi megyéspüspökké. Átépítette a püspöki palotát és a székesegyházat. Papjai részére állami kongruát szerzett (1845). 1862-ben internátust alapított ruszin diákok számára. PIRIGYI 1990: 77–78.

³² Dobránszky Adolf (1817–1901): ruszofil politikus és publicista, a kassai akadémián filozófiát, Egerben jogot tanult. Eleinte támogatta az 1848-as forradalmat, de amikor a Kossuth-kormány nem adta meg a ruszinoknak a remélt szabadságjogokat, szembe fordult vele. A galíciai és kárpátaljai keleti szláv lakosságot egy tartományban szerette volna egyesíteni, ezért Bécs szolgálatába állt. S. BENEDEK 2003: 31.; GÖNCZI 2007: 19.

³³ Duchnovics Sándor (1803–1865): a ruszin nép nemzeti öntudatra ébresztésének legfőbb alakja. Az ungvári gimnázium után a kassai akadémiát, majd az ungvári szemináriumot fejezte be. 1843-tól az eperjesi püspökség kanonoka, ehhez a városhoz kapcsolódik tudományos-felvilágosító tevékenysége. Ő adott ki elsőként ruszin nyelvű tankönyvet (1847). Műveiben, kortársaitól eltérően, kétféle nyelvezetet használt: a nép számára írott könyveiben a népi nyelvezetet, az ún. magas irodalomban az orosz. GÖNCZI 2007: 19.

³⁴ Vö. SPIRA GYÖRGY: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarorszáján*. Budapest, 1980, Kossuth Kiadó, 88.; FAZEKAS CSABA: Gaganecz József eperjesi görög katolikus püspök 1849-ben. *Levéltári Közlemények*, 2001. 1–2. sz. 115–139. (Továbbiakban: FAZEKAS 2001); MAGOCSI 1979: 42–47.

³⁵ Popovics Bazil (Vazul, 1796–1864): 1837-ben lett a munkácsi egyházmegye püspöke. Görögkatolikus megyés püspökként kapott meghívást az 1847–48. évi magyar országgyűlés felsőházába. 1848. augusztus 14-től az elemi oktatási bizottságban tevékenykedett. Szeptember 4-én a 100 fős bécsi küldöttség tagjává választották, de nem vállalta a részvételt. 1849. március 26-tól fel volt mentve a felsőházban való megjelenéstől. 1849 májusában üdvözölte a Habsburg-ház trónfosztását és a Függetlenségi Nyilatkozatot. BENDÁSZ ISTVÁN: *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye*. Ungvár, 1997, KMKSZ, 30–31.; PÁLMÁNY BÉLA: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés, 1071.

A harcokban több mint 80 felszentelt görögkatolikus pap vett részt nemzetőrtisztként, tábori lelkészként és haditudósítóként. Popovics püspök „1848–1849 tavaszán-nyarán is nyíltan kiállt Kossuthék oldalán, nemcsak hangzatos hűségnyilatkozatokkal, hanem a hadseregszervezésben is számottevő eredményekkel”.³⁶ Így nem meglepő, hogy az osztrák hatóságok egy évig házi őrizetben tartották, s csak ezután helyezték vissza hivatalába. Gaganecz püspöknek viszont hamarabb sikerült tisztáznia magát, rehabilitációjáról már 1849. szeptember 24-én döntöttek.³⁷

Világos után a centralizáló bécsi kormánynak nagy szüksége volt a görögkatolikus vallású ruszinok nemzetiségi problémáinak megoldására. Bécs célja Magyarország teljes leigázása és a birodalomba való beolvasztása volt.³⁸ A magyar ellenállás gyengítésére, a többi nemzetiségekkel együtt a ruszinokat is igyekezett megnyerni. Ezért az osztrák kormányzat több nemzetiségpártoló intézkedést is hozott. Ekkor került sor például a négy, többségében ruszin lakosságú északkelet-magyarországi megye területét magába foglaló ungvári kerület felállítására,³⁹ valamint Dobránszky e kerület vezető helyettesévé való kinevezésére.⁴⁰ Az osztrák közigazgatásban megjelentek azok a ruszin hivatalnokok, akik többsége a papság, vagy a szeminaristák soraiból került ki.⁴¹

Az önálló érsekség igénye

Az egyházszervezeten belüli hathatósabb érdekérvényesítés gondolata többször is felmerült a munkácsi főpapság körében. A történeti jogokat illetően támaszkodhattak Bazilovics és Lucskay műveire, hiszen ők a püspökség ókorba nyúló eredetét hangoztatták. A XVIII. század utolsó negyedében, amikor Bécsben felvetődött a magyarországi és galíciai görög katolikusok egy érsekségben való egyesítése, Bacsinszky András munkácsi püspököt tartották legalkalmasabbnak a közös egyház-igazgatási egység vezetésére. Az egyesülés azonban a magyar hatóságok és a római katolikus papság ellenállása miatt nem valósulhatott meg.⁴² Az Ungváron üléselő káptalan viszont úgy érezte, hogy az esztergomi érsekhez

³⁶ Vö. FAZEKAS 2001: 137.

³⁷ Vö. MAGOCSI 1979: 42–47.; FAZEKAS 2001: 115–139.; MOLNÁR FERENC: A Munkácsi Görög Katolikus Püspökség és az osztrák neoabszolutizmus (1849. augusztus – december 31.). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011. 4. sz. 87–108. (Továbbiakban: MOLNÁR 2011).

³⁸ FAZEKAS 2001: 138–139.

³⁹ A kassai katonai kerületen belül, 1849 októberében megszervezett polgári közigazgatási egység. Joghatósága Ung, az összevont Bereg-Ugocsa és Máramaros vármegyék területére terjedt ki. Vezetője Villetz Ignác ungvári kerületi császári-királyi főispán volt. Ld. MOLNÁR 2011: 90, 97.

⁴⁰ Uo. 101.

⁴¹ MAYER MÁRIA: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 31–32. (Továbbiakban: MAYER 1977); BOTLIK JÓZSEF: A rutén (ruszin) értelmiség önkormányzati törekvései, 1848–1918. In: Donáth Lehel – Medvigy Endre – Molnárfi Tibor – Zelles László (szerk.): *Az „Ezeréves ruszin-magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, leadott tanulmányai 2004. március 19–20*. Budapest, 2005, Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 61. (Továbbiakban: BOTLIK 2005).

⁴² MAGOCSI 1979: 30.

való tartozás nem mozdítja elő kellőképpen az anyagi források hiányával küzdő munkácsi egyházmegye gyarapodását. A megoldást az önálló érsekség indítványozásában látták, az alkalmat pedig 1848-as helyzet adta, amely változást hozott állam és egyház viszonyában.

1848-ban a munkácsi püspökség káptalana válaszút elé érkezett, s úgy döntött, hogy az egyházi vagyon kézbentartására törekedő magyarországi katolikus egyház ellenében a szekularizáció irányába már jelentős lépéseket tett államot fogja támogatni. A magyar kormány és a munkácsi püspökség között egy kölcsönösen jó kapcsolat alakult ki, amely a magyar függetlenségi küzdelmek végéig megmaradt.⁴³

Talán nem véletlen, hogy Popovics püspök és főpapsága elérkezettnek látta az időt a magyarországi katolikus egyházszerkezeten belüli hathatósabb érdekérvényesítésre. Az első lépést 1848. június 3-i káptalani ülés tette meg, amely elhatározta, hogy indítványozni fogja a munkácsi püspökség érsekségre való emelését. Kimondták továbbá, hogy a magyarországi görögkatolikus egyházat a jövőben létrehozandó munkácsi érsekség irányítása alá kell rendelni. Kérésük „nyomós okainak” kidolgozását három szentszéki ülnökre és egy szeminárium hittantanárára bízta.⁴⁴ A négy klerikus el is készítette a rá bízott munkát, melyet az 1848. július 13-i káptalani tanácskozás hagyott jóvá.⁴⁵ A folyamodvány előadja, hogy Magyarország és Erdély uniójával a hazai görögkatolikus püspökségek száma ötre nőtt, s az ezekben élő hívők száma eléri a másfél milliót. Még sincs külön görögkatolikus érsekségük, holott a galíciai két püspökségből az egyik érsekség, és a magyarországi ortodoxok is rendelkeznek érseki székkal. Tekintettel arra, hogy a hazai görögkatolikus egyházmegyék közül lélekszámban a munkácsi a legnagyobb, s benne az unitusok számára legfontosabb „ösi orosz és oláh”⁴⁶ nyelvek használatosak, ezért a jövőbeni munkácsi érsekség lenne legalkalmasabb a magyarországi görögkatolikus egyház irányítására.⁴⁷

A káptalan elküldte a folyamodványt Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek, valamint István nádornak és V. Ferdinánd királynak (1835–1848). Az indítvánnyal érdemben a magyar kultuszminisztérium katolikus osztálya foglalkozott, de a testület az erdélyi román görögkatolikus püspökök ellenérzése miatt szükségtelennek vélte az „orosznyelvű” munkácsi érsekség alapítását. A munkácsi püspökség tehát továbbra is a hercegprímás fennhatósága alatt maradt.⁴⁸

⁴³ Vö. MOLNÁR 2012: 289–298.

⁴⁴ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (továbbiakban: KTÁL), F. 151, op. 9, od. zb. 2520, l. 75.; MOLNÁR 2012: 304.

⁴⁵ Uo. l. 96.

⁴⁶ Azaz egyházi szláv és román.

⁴⁷ KTÁL, F. 151, op. 9, od. zb. 2520, l. 75.; HAJDÚ JÁNOS: *Eötvös József báró első minisztersége*. Budapest, 1933, MTA, 83–84. (Továbbiakban: HAJDÚ 1933); MOLNÁR 2012: 304–305.

⁴⁸ HAJDÚ 1933: 84–85.; MOLNÁR 2012: 304–305.

FORRÁSOK

A Munkácsi Görögkatolikus Püspökség iratanyaga a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében (151. fond)

F. 151, op. 9, od. zb. 2520, l. 65–68, 75, 96.

F. 151, op. 10, od. zb. 2, l. 26–28, 116, 149–150.

F. 151, op. 10, od. zb. 3, l. 135, 190.

F. 151, op. 10, od. zb. 52, l. 1–3.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁCS ZOLTÁN: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, 1996, Kossuth Könyvkiadó.
- ARATÓ ENDRE: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó.
- ARATÓ ENDRE: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó.
- BENDÁSZ ISTVÁN: *Az 1848–1849-es szabadságharc és a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye*. Ungvár, 1997, KMKSZ.
- BENDÁSZ ISTVÁN: *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből*. Ungvár, 1999, KMKSZ.
- BOTLIK JÓZSEF: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest, 1997a, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó.
- BOTLIK JÓZSEF: *Út a munkácsi püspökség felállításáig (1690–1771)*. In P. Punykó Mária (szerk.): „Hét kereszt alatt felkelek”. Kárpátaljai néprajzi és honismereti tanulmányok. Budapest–Beregszász, 1997b, Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, 80–95. p.
- BOTLIK JÓZSEF: *A rutén (ruszin) értelmiség önkormányzati törekvései, 1848–1918*. In Donáth Lhel – Medvigy Endre – Molnárfi Tibor – Zelles László (szerk.): Az „Ezeréves ruszin-magyar együttélés a történelem tükrében” című konferencia szerkesztett előadásai, leadott tanulmányai 2004. március 19–20. Budapest, 2005, Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, 60–69. p.
- BŐÖR GYÖRGY: *A magyarországi ruszin időszaki sajtó a XIX. században*. Kolozsvár, 1943, Ferenc József Tudományegyetem Történelmi Intézete.
- CSATÁRY GYÖRGY: *Levéltári kalászatok (tanulmányok, szövegközlemények)*. Ungvár–Budapest, 1993, Intermix Kiadó.
- DEÁK ÁGNES: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849–1867*. Budapest, 2009, Kossuth Kiadó.
- DEMMEL JÓZSEF: *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony, 2011, Kalligram.
- DIÓS ISTVÁN (főszerk.) – VICZIÁN JÁNOS (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. 9, 11. köt. Budapest, 2004, 2006, Szent István Társulat Könyvkiadója.
- DOBSZAY TAMÁS – FÓNAGY ZOLTÁN: *A rendi társadalom utolsó évtizedei*. In Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 57–124. p.
- FAZEKAS CSABA: Gaganetz József eperjesi görög katolikus püspök 1849-ben. *Levéltári Közlemények*, 2001. 1–2. sz. 115–139. p.
- GERGELY ANDRÁS (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
- GERGELY JENŐ: *Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt*. In Kocsis András Sándor (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Budapest, 2008, Kossuth Kiadó, 15–28.
- GÖNCZI ANDREA: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár–Beregszász, 2007, PoliPrint Kfy.–II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- HAJDÚ JÁNOS: *Eötvös József báró első minisztersége*. Budapest, 1933, MTA.
- HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973, Aurora.
- HODINKA ANTAL: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Budapest, 1909, MTA.

- HODINKA ANTAL: *Adatok a ruszinok 1848–49. évi történetéhez*. In Udvari István (szerk.): Hodinka Antal válogatott kéziratai. Nyíregyháza, 1992, Vasvári Pál Társaság, 27–34. p.
- HROCH, MIROSLAV: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York, 2000, Columbia University Press.
- KOBÁLY JÓZSEF: *A kárpátaljai ruszinok*. In Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 347–360. p.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT (ed.): *The Shaping of a National Identity – Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Cambridge – London, 1979, Harvard University Press.
- MAGOCSI, PAUL ROBERT – POP, IVAN (eds.): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto – Buffalo – London, 2002, University of Toronto Press.
- MAYER MÁRIA: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR FERENC: A Munkácsi Görög Katolikus Püspökség és az osztrák neoabszolútizmus (1849. augusztus – december 31.). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2011. 4. sz. 87–108. p.
- MOLNÁR FERENC: A munkácsi görög katolikus püspökség az 1848–1849-es események viharában. *Kisebbségkutatás*. 2012. 2. sz. 287–309. p.
- NIEDERHAUSER EMIL: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, 1995, História–MTA Történettudományi Intézete.
- PAJKOSSY GÁBOR: *A reformkor (1830–1848)*. In Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 191–235. p.
- PAJKOSSY GÁBOR (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.
- PÁLMÁNY BÉLA: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés.
- PAVLENKO, GRIGORIJ: *Az 1848-49. évi forradalom Kárpátalján*. In Nagy Ferenc (szerk.): Tanulmányok Kárpátalja, Erdély és a Felvidék múltjából. Nyíregyháza, 1999, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 79–95. p.
- PERÉNYI JÓZSEF: *A ruszinok történetének vázlata 1800–1918*. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1954.
- PIRIGYI ISTVÁN: *A magyarországi görög katolikusok története*. 2. köt. Nyíregyháza, 1990, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- RING ÉVA: *Államnemzet és kultúrnemzet válaszüttján. A modern nemzetek születése Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2004, ELTE Eötvös Kiadó.
- ROMSICS IGNÁC: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.
- S. BENEDEK ANDRÁS: *A gens fidelissima: A ruszinok*. Budapest, 2003, Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat. <http://mek.oszk.hu/03200/03292/03292.pdf> [Letöltés ideje: 2012. július 15.]
- SPIRA GYÖRGY: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarorszáján*. Budapest, 1980, Kossuth Kiadó.
- Vasárnapi Újság* 1864, 44. szám; illetve 1877, 37. szám.
- VÉGHSEŐ TAMÁS: „... mint igaz egyházi ember...”. A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- ПАГИРЯ, ВАСИЛЬ: *Світочі карпатського краю. Історичні портрети греко-католицьких священиків Мукачівської Єпархії*. Мукачево, 1996, Елара.